

માન્યતા દ્વારા શ્રદ્ધા કે અંધશ્રદ્ધા બંને અનુસ્યૂત છે. વ્યક્તિમાત્ર કોઈ ને કોઈ માન્યતા ધરાવે છે. જમાને જમાને એમાં પરિવર્તન આવ્યાં છે અને આવતાં પણ રહેશે. માન્યતા એ એક રીતે જોઈએ તો લાગણી સાથે સંબંધ ધરાવે છે. એમાં બુદ્ધિ ક્યારેક અડચણરૂપ બને છે તો ક્યારેક સમર્થક અને સંવર્ધક બને છે. આમ, માન્યતાનો ચોકો બુદ્ધિથી સાવ નિરપેક્ષ કે નિરાળો છે તેમ માની શકાતું નથી. આને કારણે જમાનાઓથી સર્જક પોતાનાં સર્જનોમાં માન્યતાઓને ગૂંથતો આવ્યો છે.

કેટલાકનું એવું પણ માનવું છે કે સર્જક માટે માન્યતા અસમ્બંધ કે અપ્રસ્તુત (irrelevant) છે. સર્જકે પોતાની કે માનવસમૂહની કોઈ માન્યતાને કઈ રીતે પોતાની કૃતિમાં અભિવ્યક્ત કરી છે તે રીત જ સર્જનનો વિશેષ છે. જ્યારે કેટલાકનું એવું માનવું છે કે સાહિત્યમાં કોઈ ને કોઈ રીતે સર્જકની માન્યતા તેના સર્જનમાં એક યા બીજા રૂપે કે રીતે આવતી જ હોય છે.

આ બાબતે અંગ્રેજી નામી વિવેચક બેન જોન્સન (Ben Jonson, ૧૫૭૨-૧૬૩૭) જણાવે છે :

‘If men with impartiality, and not asquint, look towards the offices and functions of a poet, they will easily conclude to themselves the impossibility of any man’s being the good poet, without first being a good man.’ (જો માણસો આડી અવડી પંચાત છોડીને નિષ્પક્ષપણે કવિનાં કાર્યો અને સ્થાનો તરફ દૃષ્ટિ નાખે તો તેઓ એવા નિષ્કર્ષ પર આવશે વ્યક્તિ સારી વ્યક્તિ બન્યા વગર સારો કવિ બની શકે નહીં એ અશક્ય છે.)

જોન્સને ‘ધ સિસ્ટર યુનિવર્સિટીઝ’ને ‘વોલ્પોન’ (Volpon) અર્પણ કરતાં આ વિચારણા પ્રકટ કરી હતી. ત્યારપછી તો આ મુદ્દા પર અનેક વિચારો પ્રકટ થતા રહ્યા છે. કવિ વર્ડ્ઝવર્થ પર વાત કરતાં લૉર્ડ રસેલ (Lord Russell) જોન્સનથી વિપરીત વિચાર રજૂ કરે છે :

“In his youth Wordsworth sympathised with the French Revolution, went to France, wrote good poetry, and had a natural daughter. At this period he was a ‘bad’ man. Then he became ‘good’, abandoned his daughter, adopted correct principles, and wrote bad poetry. It is difficult to think of any instance of a poet who was ‘good’ at the time when he was writing good poetry.

(તેના યૌવનકાળમાં વર્ડ્ઝવર્થે ફ્રેન્ચ કાન્તિ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી, ફ્રાન્સ ગયા હતા, સારી કવિતાનું સર્જન કર્યું હતું; અને સ્વાભાવિક ક્રમે જ એક પુત્રી જન્મી હતી. આ ગાળા દરમિયાન એ એક 'ખરાબ' માણસ હતા. પછી એ 'સારા' બન્યા, પોતાની પુત્રીનો ત્યાગ કર્યો, સાચા સિદ્ધાંતોને અપનાવ્યા અને 'ખરાબ' કવિતા રચી. કોઈ પણ કવિ માટે એ 'સારી' કવિતા રચતો હોય ત્યારે એ 'સારો' માણસ જ હોય એવા દૃષ્ટાંતનો વિચાર કરવો મુશ્કેલ છે.)

આમ, સર્જકનું વ્યક્તિત્વ અને એનું સર્જકત્વ એ બંને વચ્ચે ક્યારેક મેળ હોય તો ક્યારેક મેળ ના પણ હોય; પરંતુ એની સાથે એના સર્જનને કશી લેવાદેવા નથી. વાચક-ભાવક-વિવેચકે તો સર્જનમાં અભિવ્યક્ત થયેલી માન્યતા-શ્રદ્ધા-અશ્રદ્ધા-ને સર્જકના વ્યક્તિત્વ સાથે જોડ્યા વિના એના સર્જનાત્મક કલાસ્વરૂપને જ માણવાનું હોય છે.

આપણા કવિ બાલાશંકર કંથારિયા વિશે જે વાતો-વિગતો જાણમાં છે તેને નજરઅંદાજ કરીને જ તેમની કવિતાને માણવી જોઈએ. એમને જ્યારે કોઈ કારણસર પકડીને લઈ જવામાં આવ્યા ત્યારે તેમણે પોતાની પત્નીને લખેલી ગઝલ યાદ કરો :

‘ગુજારે જે શિરે તારે જગતનો નાથ તે સહેજે
ગણ્યું જે પ્યારું પ્યારાએ અતિ પ્યારું ગણી લેજે.’

બાલાશંકરે જે શ્રદ્ધા-માન્યતા આ પંક્તિઓમાં રજૂ કરી છે તેમાં પોતે માને છે એવું હોય તો એમના વર્તનમાં એ પ્રતિબિંબિત કેમ નહિ થયું હોય તેવો પ્રશ્ન કોઈને થાય તે સ્વાભાવિક છે, પણ જે આ કવિના જીવનઘટકો જાણતો નથી તેને એમાં વ્યક્ત થયેલી શ્રદ્ધા અને કવિજીવનની વિપરીત વર્તણૂક બાબતે કોઈ પ્રશ્ન ઊભો થવાની શક્યતા નથી. આમ, કાવ્યમાં કે કોઈ પણ સર્જનમાં શ્રદ્ધા-માન્યતા એ એના કાવ્યાવતરણને બાધક બનતી નથી.

કલાપીના જીવનનો પ્રણયકિસ્સો જાણીતો છે. એમની અને ગુજરાતી સાહિત્યની અમર ગઝલ ‘આપની યાદી’ની આ પંક્તિઓ જુઓ :

‘માશૂકના ગાલો તણી લાલી મહી લાલી અને
જ્યાં જ્યાં ચમન જ્યાં જ્યાં ગુલો ત્યાં ત્યાં નિશાની આપની.’

કલાપી રાજવી હતા. આથી એમનાં લગ્ન વખતે પત્ની સાથે આવેલી ખવાસણ શોભના પ્રત્યે તેમનું મન આકર્ષાયું હતું અને જીવનમાં પ્રણયત્રિકોણ રચાયો હતો. પણ એ પ્રિયાપ્રેમનો વિકાસ પ્રભુપ્રેમ સુધી વિસ્તરી જાય છે તે ઉપરની પંક્તિઓમાં વાંચી શકાશે. માશૂકના ગાલોની લાલીની વાતથી કોઈ અહીં શોભનાના ગાલનો વિચાર કરી બેસે. પણ કવિએ તો પ્રિયતમા શોભનાના રતૂમડા ગાલોની વાત નથી કરી. એમણે તો વાત કરી છે માશૂકના એ રાતા ગાલોની લાલીમાંના લાલાશના તત્ત્વની – The redness in the red cheeks of the beloved. એટલે કે કવિનો વર્ણવેલ વિષય

માશૂકાના લાલ ગાલનો નથી, પરંતુ એ રાતા ગાલમાં તે રતાશનું તત્ત્વ છે તે મને તારી એટલે કે પ્રભુની હસ્તીની નિશાનીરૂપ લાગે છે એમ કવિનો અભિગમ અહીં પ્રિયાપ્રેમમાંથી પ્રભુપ્રેમ તરફનો છે તે સમજી શકાશે. આથી અહીં પ્રિયાના ગાલની રતાશમાંના રાતા તત્ત્વને પ્રભુરૂપે પામવાની કવિની શ્રદ્ધા કે માન્યતા કરતાં એની કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિ ‘માશૂકના ગાલો તણી લાલી મહીં લાલી’ શબ્દો કવિની સર્જકતાના ઘોતક બની રહે છે. કવિની આ વ્યક્ત થયેલી પ્રભુપ્રીતિ સાચી કે દંભી એવા સવાલો સાચા કાવ્યભાવક અને સુજ્ઞ કાવ્યવિવેચક માટે અહીં અપ્રસ્તુત બની રહે છે. આમ, કાવ્યમાં કે કોઈ પણ સર્જનમાં માન્યતા કે શ્રદ્ધાની ખરાઈ-ખોટાઈ મહત્ત્વની નથી, બલકે તેની કાવ્યાત્મક અભિવ્યક્તિનો મહિમા છે. અને જો કવિની આ કબૂલાતને સ્વીકારી લઈએ તો એમાં કવિનો મનોવિકાર નહીં પણ મનોવિકાસ વિષય તરીકે પણ આનંદ આપી રહેશે.

કાન્તના વિખ્યાત કાવ્ય ‘સાગર અને શશી’માં આવતા શબ્દો ‘પિતા, કાલના સર્વ સંતાપ શામે’માં કોઈ ‘પિતા’ સંબોધનને કાન્ત પરની ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરની ચર્ચાના ચૂંથણમાં પડ્યા વગર એ કેવળ એમની પ્રભુસત્તા અને પ્રભુસામર્થ્યને સંકેતે છે તે સમજ કાવ્યના આનંદલોકમાં લઈ જાય છે. એમની ખ્રિસ્તી ધર્મની આસ્થા એ અહીં કાવ્યના આસ્વાદનમાં અવરોધરૂપ ના બની શકે. ‘પિતા’ને સ્થાને કવિએ ‘પ્રભુ’ મૂક્યું હોત તો આ કાવ્ય ભારતીય તત્ત્વવિચારણાને સ્વીકૃત બનત એવી કોઈ વાહિયાત વિવેચના કરે તો તે કાવ્યતત્ત્વને તારક નહીં પણ મારક બની જાય છે. સર્જકની શ્રદ્ધા કે માન્યતાની સાથે સાચા ભાવકને કશી લેવાદેવા ન હોવી જોઈએ. સાચા ભાવકે તો એનું કવિતારૂપે કવિએ કરેલું નિરૂપણ જ કાવ્યાસ્વાદનો અને સર્જકની સર્જકતાના મૂલ્યબોધ માટેનો સાચો મુદ્દો હોઈ શકે.

સર્જકમાં સર્જકની શ્રદ્ધા-માન્યતાનો આ મુદ્દો પશ્ચિમમાં પણ ખૂબ ચર્ચાનો વિષય બનેલો છે. કેર-Kerr ઉપનામધારી અમેરિકન પત્રકાર અને સર્જક રોબર્ટ હેન્રી ન્યુએલે (Robert Henry Newell, ૧૮૩૬-૧૯૦૧) પોતાના ‘Literature and Belief’ નામના પુસ્તકમાં એક સ્થળે આ વિશે વાત કરતાં કહ્યું છે :

‘In our time this problem of the relation between literature and belief has obsessed critics, especially during the last thirty years or so.’

(આપણા સમયગાળામાં સાહિત્ય અને માન્યતા વચ્ચેના સંબંધ, છેલ્લાં ત્રીસેક વર્ષમાં તો ખાસ, વિવેચકોને ઘેરી લીધા છે.)

આગળ જતાં આનાં કારણોમાં આજના ધર્માવિયા યુગમાં કોઈ સાંસ્કૃતિક એકતા જણાતી નથી અને તેને કારણે માણસના મનમાં અનેક માન્યતાઓ – વિચારોનો ધસારો થયો છે. વળી, ધર્મોના વાડાઓએ પણ આ માન્યતાઓના ક્ષેત્રને પ્રદૂષિત કર્યું છે તે એટલે સુધી કે આત્મજ્ઞાન અને ધાર્મિક પરંપરાઓની બાબતે કોઈ

પણ સર્જક મુક્તવિહારી છે.

જ્યોર્જ સાન્તાયનાએ ડૅન્ટિનો હવાલો આપીને આ જ વાત કરી છે કે કોઈ પણ વિશાળ અને પ્રામાણિક એવી કલ્પનામાં અલૌકિક વાત સર્જકના મનમાં-મગજમાં એક વિચાર-ખ્યાલ-માન્યતા તરીકે પ્રકટ થાય છે. આ વાત સર્જકના પોતાના સમયના પ્રભાવનું પરિણામ છે, અને એથી એ સ્વાભાવિક છે. જો એનાથી એટલે કે પોતાના સમયથી વિપરીત વિચારે તો તેને સંપૂર્ણ કલાત્મક અભિવ્યક્તિ આપી શકે નહીં. આ રીતે કોઈ પણ પ્રકારની માન્યતા સર્જક માટે જે કાચી સામગ્રી બની શકે તેનો સાહિત્યિક આવિષ્કાર સમયાનુકૂલ સર્જનપ્રક્રિયામાં થતો હોય છે.

ડૅન્ટિ વિશે વાત કરતાં ટી. એસ. એલિયટે પોતાના એ નિબંધમાં કહ્યું છે :

“You can not afford to ignore Dante’s philosophical and theological beliefs, or to skip the passages which express them most clearly; but on the other hand you are not called upon to believe them yourself. It is wrong to think that there are parts of ‘Divine Comedy’ which are of interest only to Catholics or to medievalists. For there is a difference between philosophical belief and poetic assent.”

(ડૅન્ટિની તત્ત્વજ્ઞાનવિષયક અને ધર્મશાસ્ત્રવિષયક માન્યતા તરફ દુર્લક્ષ આપવું તમને પાલવી શકે નહીં, અથવા એમને અતિ સ્પષ્ટ રીતે અભિવ્યક્ત કરતા ફકરાઓ તરફ દુર્લક્ષ કરવાનું પણ પાલવી શકે નહીં; તો બીજી તરફથી તમને એમાં શ્રદ્ધા રાખવાનું પણ કહેવામાં આવતું નથી. ડિવાઇન કોમેડિના એવા કેટલાક અંશો છે કે જે માત્ર કેથોલિકોને કે મધ્યકાલીનોને રસ પડે તેવા છે તેમ કહેવું પણ ખોટું છે. કારણ એ કે તાત્ત્વિક માન્યતાઓ અને કાવ્યાત્મક સ્વીકૃતિ વચ્ચે તફાવત છે.)

આમ, એલિયટે પણ કવિતાના કાવ્યત્વ અને એમાં રજૂ થયેલી માન્યતાઓ વચ્ચે ભેદ પાડી બતાવ્યો છે. ડેવિડ ડેચિઝ (David Daiches) પણ પોતાના પુસ્તક ‘અ સ્ટડી ઓવ લિટરેચર’માં આ જ મુદ્દો ચર્ચે છે. તે કહે છે :

‘If literary value consisted merely in the patterning of ideas or images or both, such questions could be easily dismissed.’

(જો સાહિત્યિક મૂલ્ય માત્ર વિચારો કે કલ્પનોને સ્વીકારીને તેને થાબડવામાં જ હોય તો આવા પ્રશ્નો સહેલાઈથી રદ કરી શકાતા હોય છે.)

બર્ન (Burn) પોતાની એક કાવ્યકૃતિમાં પોતાના પ્રેમને લાલ ગુલાબ સાથે સરખાવે છે ત્યારે બર્નનું ગુલાબ અને તેના લાલ રંગ પ્રત્યે કેવું વલણ છે તેની માહિતી મેળવવાનો અર્થ નથી, કે પ્રયત્ન પણ કરવાની જરૂર નથી, કારણ કે આપણામાંનાં ઘણાં લોકો આ બે શબ્દો - ગુલાબ અને લાલ રંગ - સૌંદર્ય અને તાજગી દર્શાવનારા છે, તે જાણે

છે, સમજે છે.

મિલ્ટને 'પેરેડાઈસ લોસ્ટ' કાવ્યના અંતે આદમ અને ઇવના સંદર્ભે જે રજૂઆત કરી છે તે પંક્તિઓ આ પ્રમાણે છે :

'Some natural tears they dropped, but wiped
Them soon world was all before them, where to choose
Their place of rest, and Providence their guide;
They hand in hand with wandering steps and slow,
Through Eden took their solitary way.'

(કેટલાંક કુદરતી આંસુ તેમણે સાર્યાં, પણ તરત જ લૂછી નાખ્યાં
તેમની સામે સૃષ્ટિ હતી, પોતાના આરામ માટેનું સ્થાન ક્યાં
પસંદ કરવું, અને પ્રભુ તેમનો માર્ગદર્શક હતો;
ભટકતાં પગલે હાથમાં હાથ પકડીને ધીરેધીરે
ઈડનમાંથી તેમનો એકાકી રાહ પકડ્યો.)

આમ તો મિલ્ટન આસ્થાવાદી હતો છતાં અહીંયાં એણે ઈડનગાર્ડનમાંથી આદમ અને ઈવને એકબીજાનો હાથ પકડીને તેમના એકાકી માર્ગો આગળ વધતા બતાવ્યા છે તેમાં 'પ્રભુ' (Providence) શબ્દ એ આસ્થાનો સૂચક હોવા છતાં પણ અહીં જે રીતે નાયક-નાયિકાનું ધીમી ગતિએ આગળ વધવાનું દર્શાવ્યું છે તે વર્ણનમાં માન્યતા નહીં પણ કલાતત્ત્વની સરસ-તાનું નિરૂપણ બની રહે છે. આથી કાવ્યવાચકે અહીં આદમ-ઈવની પ્રભુશ્રદ્ધા કરતાં એમની ગતિવિધિના વર્ણનનું કાવ્યભવન કરવાનું છે.

આવાં અનેક ઉદાહરણો અનેક ભાષાના સાહિત્યમાંથી મળી આવશે. પણ મુદ્દાની વાત એ છે કે સાહિત્યની કલાકૃતિમાં માન્યતા-શ્રદ્ધા વગેરેના વિષયગત મુદ્દાને મહત્તા આપ્યા કરતાં એ મુદ્દાઓની સર્જકે કેવી કલાત્મક અભિવ્યક્તિ કરી છે તે સાહિત્યમાં કલાનો આનંદ લેવા માટે પૂરતી છે. સાચા ભાવકે સાહિત્યની કૃતિમાં પોતાને સ્વીકાર્યે એવી માન્યતા કે અસ્વીકાર્ય એવી માન્યતાના મુદ્દાને બાજુ પર રાખીને સાહિત્યકૃતિની કલાત્મકતાને મૂલવવી અને માણવી જોઈએ.